

Daan Vandenhoute

'HINNER INTE FUNDERA PÅ DUMHETER' SAMHÄLLSKRITIKEN I *GRISJAKTEN*

Inledning

I den senaste större studien om P C Jersild, Jonas Anshelms *Förnuftets brytpunkt. Om teknikkritiken i P C Jersilds författarskap* genomförs en idékritisk/historisk analys av Jersilds verk. Genom en läsning av författarskapet mot bakgrund av bl.a. Jürgen Habermas tankegods drar Anshelm slutsatsen att Jersild måste anses som "det moderna projektets kritiske försvarare"¹, en författare som pläderar för ett återupprättande av en moralisk argumentation, en etik, i en teknologisk tidsålder² där det moraliskt-praktiska förnuftet trängs undan av systemvärldens kognitivt-instrumentella rationalitet³. I många avseenden, påstår Anshelm, "kan Jersilds texter ses som en uppslutning kring traditionella västerländska moraliska normer - själv utpekar han kärleksbudet i bergspredikan som riktningsgivare - och en kritik mot förbrytelser mot dessa normer"⁴. Detta tolkningssätt kan dock inte utan vidare tillämpas på *Grisjakten*. Föreliggande analys vill blottlägga vidden av samhällskritiken i denna satirisk-realistiska roman och härvid visa att romanen uttrycker en skarp kritik riktad mot samhällets *fundament*, som går mycket längre än ett rop på kärlek, moral och god vilja som botemedel mot en tid som är ur led.⁵

Analysens formella strukturering tar sin utgångspunkt i Bert Vanhestes analysmodell, utvecklad i *Literatuursociologie: theorie en methode*. I

¹Jonas Anshelm (1990), s. 165 (III, kapitel 6).

²Jonas Anshelm (1990), s. 233.

³Jonas Anshelm (1990), s. 217.

⁴Jonas Anshelm (1990), s. 257.

⁵Analysens resultat likställs inte med författarens avsikt. För Jersilds egna kommentarer på *Grisjakten* se *Professionella bekännelser*, s. 91 - 107. Jämför även fotnot 32.

korthet går metoden ut på att ett verks *vision* blottläggs genom konfrontationen av dess verklighetsbild och ståndpunkten därtill. I analysen av verklighetsbilden ingår tre moment. Först beskrivs romanens basverklighet, bokens utgångsläge som alltid är otillfredsställande och som ger upphov till problem och förändringsförsök. Förändringsförsöken resulterar i ett tredje moment: slutverkligheten. Gentemot dessa verklighetsbeskrivningar intas en ståndpunkt (eller flera, homogena eller heterogena) som bekräftar eller dementerar verklighetsbilden. Genom en jämförelse mellan bilden och ståndpunkten kan läsaren slutligen komma fram till (sin tolkning av !) verkets *vision*. Vanhestes modell är mera detaljerad⁶ men här tillämpas den, schematiskt framställd, på följande sätt:

verklighetsbilden

1. utgångs- eller basverkligheten
 - 1.1 personerna
 - 1.2 de kulturella värderingarna och normerna
2. problem och förändringsförsök
3. slutverklighet

ståndpunkten till verklighetsbilden

slutsatsen: den totala uppfattningen

I föreliggande tolkning lockas romanens kritiska vidd fram genom att konfrontera texten med de samhällskritiska analyserna enligt den gentska kritisk-fenomenologiska skolan, i synnerhet enligt Rudolf Boehm och Guy Quintelier.⁷ Härvid görs ett försök till en konsekvent tolkning av *Grisjak-*

⁶Jfr. Vanheste (1981), s. 215 - 310.

⁷Det är denna skolans grundtanke att den västerländska kulturens fundamentala fel, som alla andra fel kan härledas till, ligger på kunskapsinhämtandets område. Rationalitet förvandlas till objektivitet; kunskap likställs med teoretiskt vetande, dvs. ett vetande som endast eftersträvas för sin egen skull, som m.a.o. inte underordnas något mål utanför själva vetandet. Inhämtandet av ett dylikt vetande medför att människan distanserar sig från behov, intressen och målsättningar. Precis då går själva rationaliteten i sin grundmening förlorad: ett begrepp om

ten som integrerar slutet - som ständigt gett upphov till diskussion - med romanen i övrigt.

Verklighetsbilden (jfr. Ståndpunkter, p. 51)

1. basverkligheten (jfr. 2, p. 45)

1.1 Lennart Siljeberg (jfr. 1.2, p. 42)

Med hänsyn till analysens slutmål (blottläggandet av romanens *vision*) begränsas tolkningen av romanens verklighetsbild till en beskrivning av dess centrala komponenter. När det gäller människogestaltningen kretsar allt kring huvudpersonen, dagboksskribenten Lennart Siljeberg.

Byråchef Siljeberg, 41-årig make till Margareta, far till Johan, Malin och Petter, är en mycket gedigen tjänsteman som - trots romanens satiriska intentioner och i synnerhet dess benägenhet att framställa Lennart som en typisk byråkrat - karakteriseras på ett nyanserat och ganska komplext sätt.

Lennart skildras som en mycket rationellt inställd människa som fäster stor vikt vid förnuft och logik⁸. Med sin enorma arbetskapacitet och sin organisatoriska begåvning ägnar denna hyperkorrekte (s. 127, s. 146, s. 147), oerhört plikttrogne (s. 21, s. 42-43, s. 67, s. 130) och noggranne tjänsteman

rätta förhållanden ('ratio' betyder 'förhållande'), mänskligt sett accepterbara förhållanden mellan medel och målsättningar, mellan ansträngningar och resultat. I *In verhouding. Opstellen aangeboden aan Rudolf Boehm op zijn vijftenzestigste verjaardag* finns en utförlig bibliografi över Boehms publikationer. En icke nederländskkunnig läsare hänvisas till *Kritik der Grundlagen des Zeitalters* (1974) och till den flerspråkiga essaysamling *Fenomenologie en sensibilité. Tien opstellen 1982/1991* (1992).

Skolan ger ut en egen tidsskrift, *Kritiek*.

⁸Jfr. s. 26 : Kan man koppla loss konsten så totalt från all logik?

s. 107 : Ej "bevisat" fisk har smärtsinne eller kan uppleva ångest. (Mycket stimulerande diskussion av dessa unga pojkar men naturligt ofta känslomässigt styrt med glapp i logiken.) Jfr. även s. 6, 56, 64, 111 m.fl.

Alla citat från *Grisjakten* hämtas ur pocketutgåvan, Delfinserien 1971, andra upplagan 1973.

sig helt och hållet åt sin roll som skicklig organisatör inom Statens boscapsinspektion (SBI), efter vars intressen och ändamål - att så effektivt som möjligt (s. 58, s. 60, s. 83, s. 116, s. 117 m.fl.) utslakta Sveriges grisar - han fogar sig totalt.

Denna bild av den rationelle djurutrotaren står i motsättning till Lennarts första dagboksanteckning som visar hans hänförda känslor och bekymmer för grannens katt som kommit ivägen för en jordfräs. Även på andra ställen i romanen⁹ finns denna känslighet inför djurens lidande som till synes står i hjärt kontrast med Lennarts för övrigt lika stora hängivelse för sitt jobb, att utrota Sveriges svinstam. Anshelm har visat på "den schizofrena åtskillnad som Siljeberg gör mellan sin roll som familjefar och sin roll som tjänsteman" och påstår att "han drar en skarp gräns mellan sitt privatliv och sitt yrkesliv; i yrkeslivet uppträder han som en opersonlig och oförvitligt lojal tjänsteman, som utan betänkligheter gör vad han blir ålagd, medan han i privatlivet framstår som en man full av moraliska och politiska åsikter"¹⁰. Denna "total[a] uppsplätning mellan ämbetsmannen och privatmannen"¹¹ framhålls även av Jersild själv i den historiska förebilden till Lennart som han nämner, Auschwitz kommendant Rudolf Höss. Också Weber och Mannheim har konstaterat att byråkratin förorsakar en skarp skiljelinje mellan det offentliga och det privata livet. Ändå bör detta nyanseras i Lennart Siljebergs fall. Att hävda att Lennart är en amoralisk tjänsteman som utan skrupler utför sitt arbete är att förbigå att det finns olika sorters betänkligheter som man kan hysa: visserligen ställer Lennart aldrig den centrala frågan *varför?*, men när det gäller medlen och sätten för utrotningen kommer han ständigt med - även moraliska! - reservationer (se nedan). Tjänstemannen och privatpersonen förenas också av samma opersonliga, subjektlösa och elliptiska språk vari alla dagboksanteckningar skrivs. Men viktigast av allt är att Lennarts grundläggande livshållning förblir densamma i båda livssfärerna.

En nyckel till denna livshållning ges på s. 15, när Lennart, med

⁹Jfr. s. 34, 38, 65, 104.

¹⁰Anshelm (1990), s. 80.

¹¹Jersild (1981), s. 94.

anledning av att grannarna dödat katten som han tagit hand om, skriver i sin dagbok: "Margareta ville ringa men jag avrådde. Trots allt inte vår sak. De handlade inte lagstridigt på minsta sätt". Lennarts omsorg (även som privatperson!) begränsas av hans djupa respekt för lagen. Samtidigt antyds vad denna besatthet att inte handla lagstridigt (jfr. s. 35, 44, 76, 91-92 m. fl.) går ut på: lagen finns för att dölja sig bakom. Lennart använder den för att slippa ta ansvar och för att tillfredsställa sitt behov av lugn och ro.

Det är precis detta behov som bestämmer Lennarts livshållning. Denna Lennarts grundläggande livsattityd kan med fördel analyseras utifrån Guy Quinteliers konfliktteori såsom den bl.a. framläggs i "De conflictualiteit van het menselijk bestaan - een algemene inleiding".

I sin undersökning av den mänskliga konfliktualiteten kommer Quintelier fram till två elementära inställningar som styr det mänskliga beteendet:

Därför är det enligt mig bättre att uppdelat dessa två fundamentala urkrafter genom att definiera å ena sidan Eros, livsdriften som tendensen att ge sig in på och acceptera konflikter, å andra sidan destruktions- eller dödsdriften som tendensen att eftersträva harmoni, att undfly konflikter.¹²

Hela romanen genomsyras av detta harmoniideal, denna vägran att ta konflikter på allvar och engagera sig i - av en flykt undan konfliktualiteten för lugnet och rons skull.

Granskar man närmare den synnerligen oförklarliga kontradiktionen mellan Lennarts känslighet och grymhet, upptäcker man att det är precis i detta roideal de har sin beröringspunkt. I tjänst förtrycker Lennart de samvetsksval hans känslighet inför djurens lidande vållar genom att förvandla dessa levande djur till abstrakta element som problemfritt kan infogas i neutrala kalkyler¹³ (jfr. nedan). I privatlivet begränsas hans inle-

¹²Quintelier (1989), s. 9 (min översättning).

¹³Ett lysande exempel finns på sidorna 64 - 65: "[Gumman] Innehade en sugga som skulle grisa omkr. 1.8. Måste tyvärr meddela att vi ej gör undantag för dräktiga djur, men att ekonomiska ersättningen ändå var förmånlig eftersom vi

velse för djurens plåga av hans behov av lugn. Så snart denna inlevelse kan ge upphov till konflikter, drar han sig undan, som exemplet med grannens katt visar. Lennart, som ej sparat tid och möda för att rädda katten, ger upp sitt engagemang när detta kan äventyra hans slutgiltiga behov: lugnet.

Som exemplen redan antytt innehåller konfliktundvikandet jämt ett moment av förtryck. Quintelier kommer fram till att harmoni kan nås i en konfliktsituation mellan två poler genom förtryck av den andra polen, självförtryck eller en kompromiss mellan dessa.¹⁴ Dessa tre sätt kan också urskiljas i Lennarts fall.

Ett exempel på förtryck (det mest uppenbara är förstås utrotningen av grisarna) finns s. 102, där Lennarts manér att stryka bort skillnaderna och spänningarna mellan sin son och sig själv subtilt anges: "Frågade vad detta busbeteende skulle tjäna till men fick inget rejält svar. Fick till slut säga åt honom att gå upp på sitt rum". Lennarts reaktion på Johans "busbeteende" (faktiskt en kombination av pubertetsagerande och ett motstånd mot faderns borgerliga livstil) är inte någon förstående inlevelse i hans problem utan ett hävdande av den egna auktoriteten för att på så sätt släta ut konflikten.

Ovan antyddes redan Lennarts självförtryck. Han identifierar sig så starkt med sin egen organisation, SBI, att han sätter sig själv totalt ur

går efter totalvikten. Gumman helt inställd på att tillmötesgå oss. Vågrade dock elslaktvaggan, (...) Gick ut till B-A och berättade att gumman beslutat skjuta grisen med egna revolvern. (...) B-A och gumman tigande in i ladugården. Gick ut på en äng för att slippa höra."

Citatet visar hur genom abstraktion av det emotionella en levande varelse reduceras till sitt bytesvärde, samtidigt som det rent konkret anger att Lennart, för rons skull, undflyr de konflikter som uppstår.

¹⁴Quintelier (1989), s. 10-11: "Ett villkor för en harmonisk relation är då att de skillnader som möjligen förekommer och förstör enheten, förtrycks. Detta är möjligt, i fallet av en konfliktfylld relation mellan person A och B, genom att A anpassar B till sig själv, till A alltså, (*förtryck*), eller genom att A anpassar sig till B (*självförtryck*). Ibland anser man att harmoni kan uppnås när en mellanposition mellan dessa två möjligheter intas : kompromissen som består utav förtryck och självförtryck (...) En kompromiss kan endast uppfattas som harmonisk om man inte längre är medveten om den till grundläggande konfliktualiteten."

spel.¹⁵ Men i *Grisjakten* får den tredje vägen, kompromissen, de mest ohyggliga konsekvenserna. Följande pasage hämtad från Quintelier om kompromissens orsak och verkan gäller helt och hållet för *Grisjakten*:

'(...)det är erfarenheten av och fruktan för ansvaret, fruktan nämligen, för att vara ansvarig, alltså den bokstavligen fruktansvärda erfarenheten av att vara tvungen att bära ett ansvar och ansvar i allmänhet.' Man kan försöka undfly denna svåra frihet, som är konfliktladdad, precis genom att underkasta sig en annans vilja. Någon annans diktatur har för den förtryckta den "fördel" att man inte längre står inför några val och inte heller måste försvara dessa val: man gör endast det som A säger. Genom att reducera sig själv till en viljelös verkställare av någon annans önskemål och order, uppnår denna person för sig själv harmoni på det politiska planet. I denna självunderkastelse finns likväl en sorts dekadent maktsgrepp, framför allt när man underkastar sig en över-individuell instans, såsom armén eller kyrkan, staten ... Som representant för och verkställare av denna instans förordringar, kan man utöva makt och ändå slippa bära ansvar. Sådan är byråkratens dekadenta makt som funktionär som underkastat sig byråkratin (...)Denna dekadenta makt är den harmoniska kompromissen mellan självunderkastelse och förtryck. Representanten för den över-individuella instansen får makt över de andra genom att uppträda själv som en som underkastat sig mest denna över-individuella instans.¹⁶

Citatet blottar principen bakom Lennarts uppförande. Utan att någonsin ställa sig frågan varför och genom att förtrycka sina känslor undflyr han alla principiella val. För sin ros skull går han ovillkorligt upp i statsapparaten varigenom han mäktar utföra sin meningslösa och grymma uppgift - att utplåna Sveriges grisar.

¹⁵Följande exempel, som anger bra hur Jersild, med mycket ironi förhåller sig till huvudpersonen, hänvisar till samma effekt: [SBI har "utfört förrättning" hos en bonde] "Bjöds efteråt på lunch (middag) i lindska gården. Började med hem-bryggt öl (...) Var på väg att protestera men fann Roséns ställning som den enda hållbara. SBI hade förlorat på om vi vägrat dricka alkohol på tjänstetid." (s. 33)

¹⁶Quintelier (1989), s. 19 - 20.

Att Lennart föredrar lugnet framför allt framgår också av hans sätt att hantera svårigheter. Visst är devisen att undgå konflikter, men om problem ändå uppstår bör de behandlas med "silkesvantarna" (s. 108). Om ordningen förstörs ska man inte bekymra sig om den djupare orsaken till konflikten, utan man måste så snabbt som möjligt varsamt återgå till det stilla status quo¹⁷.

Hela Lennarts livshållning, som, såsom exemplen visat, dominerar såväl privatpersonen som tjänstemannen, återges lakoniskt på s. 17: "(Bästa vore ha familjen bakom tjock glasruta så att de syns men inte hörs.)". Denna enda lilla mening (grisjaktianskt nog mellan parentes!) sammanfattar förträffligt Lennarts livsattityd. Önskar man absolut ro, är det givetvis bättre att ha familjen på distans: konkreta människor betyder ju konkreta problem, spänningar och konflikter som hotar harmoniidealet.

1.2 De kulturella värderingarna och normerna

Efter analysen av huvudpersonen, som - vilket bör poängteras - ej skildras som ett karikaturligt monster utan som en vanlig, ordinär människa som kan karakteriseras med hjälp av nyckelorden rationell, effektiv, noggrann och plikttrogen, med harmonisträvande som livsattityd, är nästa viktiga steg i letandet efter romanens världsbild en undersökning av dess normsystem, av vilka värderingar som ventileras. Analysen av normsystemet fördelas över två sfärer, Lennarts privatliv och hans arbetsmiljö. Och återigen finns ett gemensamt fundament: harmoniidealet.

Medan harmoniidealets verkningar redan diskuterats ovan, passar det nu att närmare gå in på definitionen av detta ideal. Harmoniidealet grundas på en flykt undan konfliktualiteten som är inneboende hos den mänskliga existensen. Målet med detta ideal är konfliktlös ro. I en harmonisk relation tillåts ej skillnader som kan ge upphov till en störning i

¹⁷ *Grisjakten*, s. 14: [I flypplanet har bråk uppstått med en passagerare] "Man måste verkligen rikta en eloge till Linjeflygs personal som med lugn och vänlighet behärskade *intermezzot*." (min kurs.)

enheten¹⁸. Denna strävan efter harmoni kan, för att begagna Quinteliers terminologi, uttryckas med beteckningen livmoderlängtan: metaforen uttrycker längtan tillbaka till livmodern där fostret - skyddat mot yttrevärlden, i perfekt symbios med och fullständigt uppgående i modern - lever ett lugnt och konfliktlöst men omedvetet liv.

I Lennarts normsystem gestaltas detta ideal på olika sätt. I den borgerliga miljö som han tillhör är konformism ett mycket angeläget värde. Miljön behärskas av en del regler som man bör hålla sig till. Man ska vara artig och elegant, man ska bete sig väluppfostrat, man ska ha fina och belevade manér. Acceptorar man inte dessa spelregler, bryter man den polerade ytan av lugn och ro. Brott mot reglerna bedöms följaktligen negativt. Två exempel, som även i sin form är typiska för Jersilds sätt att implicit skildra huvudpersonen, är Lennarts ogillande av användningen av svordomar (s. 14: "ge f-n i min skärm", s. 69: "Lelle, du är väl inte förb-d") och hans försök att anpassa Johans hårsnitt till det allmänt accepterade (s. 10: "Ånsåg mig dessutom kunna kräva han skulle klippa (åtminstone putsa) håret i gengäld") ...

Såsom konformismen (likformigheten) passar inom ramen för harmoniidealet, bestäms även konservatismen, bevarandeböjelse utifrån ångest för det nya, det avvikande - en annan komponent i Lennarts normsystem - av detta ideal. I romanen finns olika indikationer på Lennarts konservativa inställning (han läser Svenska Dagbladet, är Israelvänlig, har en konservativ syn på sexualiteten, osv.) men den illustreras bäst på s. 94-96. Dagboksanteckningen från den 14 augusti består i ett fullständigt återgivande av Svenska Dagbladets ledare om "Kromosomer och brott". Detta citat lär oss mycket om Lennart. I ledaren påstås att missanpassning och kriminalitet är resultat av rubbningar i kromosomsystemet. Man blir

¹⁸Quintelier (1989), s. 10 : "I en konfliktrelation tas de förekommande skillnaderna på allvar, medan dessa skillnader försonas i en harmonirelation. Skillnaderna får i en harmonisk relation endast uppträda i den mån de ej förstör enheten. Harmoni är likgiltighet [på nederländska *onverschilligheid*] ... i dubbel bemärkelse : nämligen i den mening att verkliga skillnader, de kolliderande skillnaderna, ej accepteras, men även i den mening att man, inom en harmoni-realtion, är likgiltig för det avvikande, det olika."

inte kriminell, man föddes som sådan. Därför betraktas den missanpassade som en sjuk människa, en invalid. Miljöförbättrande åtgärder tjänar följaktligen ingenting till och bör ersättas med förståelse och medkänsla. Samhällets ansvar samt tron på strukturella förändringar förnekas. Det enda som återstår är välgörenhetstanken.

Samtidigt förmedlar avsnittet ett starkt förtroende för den objektiva vetenskapen¹⁹. Även på andra ställen anges objektivitet som en positiv egenskap. Också här uppdragas, såsom Quintelier argumenterar, ett samband med harmoniidealet:

Vårt kulturideal (...) uttrycktes av Plato då han karakteriserade filosofins strävan efter iverkställandet av det rent-teoretiska vetandeidealet som följande: "de andra kanske inte vet, men det enda som personligen intresserar dem som på rätt sätt ägnar sig åt filosofin, är att dö och att vara död" (Phaedo, 64a). Vår kultur har döden, den konfliktlösa existensen, ron som ideal ... Den objektiva realiteten står i motsättning till den mänskliga realiteten, även om den är en produkt av mänskliga insatser - insatser som syftar till att producera en värld som avskiljer sig från varje mänsklig ståndpunkt, behov, intresse eller målsättningar, om inte de av den evigt varande ron, konfliktlösheten och säkerheten²⁰.

Även inom Lennarts arbetsmiljö, statsapparaten, härskar harmoni-idealet. Såväl rationalitet, effektivitet som ansvars känsla, tre viktiga värden inom byråkratin, färgas av detta ideal. Harmoni-idealet manifesterar sig här i dessa världens förvanskning av medel-målomkastningen som präglar romanens hela handling - i följande avsnitt behandlas detta utförligt - rationaliteten inskränks till val av medel, ej av mål, effektivitet likställs med snabbt och smidigt förverkligande av meningslöshet, ansvars känsla urholkas till ansvar för hur uppgiften slutförs, inte för vad den egentligen går ut på.

¹⁹ *Grisjakten*, s. 96: "När fördomar och okunnigt moraliserande ersättes av vetenskaplig sanning måste det upplevas som en befrielse, även om sanningen ter sig brutal."

²⁰ Quintelier (1983), s. 284 (min översättning).

2. Problem och förändringsförsök

Här undersöks vilka problem som finns i romanen och på vilka sätt dessa löses; vad som motiverar handlingen och hur handlingen förlöper.

Största problemet med en problemanalys av *Grisjakten* är precis att definiera problemet. Den stora olösta frågan, romanens gåta, är ju *varför* allt sker som det sker. Grisarna syns vara problemet och orsaken till hela handlingen, men varför precis de skapar sådana svårigheter att en hel statsapparat sätts i gång med syftet att utrota dem, får vi aldrig något bestämt svar på. Poängen med romanen är ju att ingen vet varför grisarna utsätts för kollektiv utplåning. Ändå hänvisas det till en bevekelsegrund på s. 11:

Vad vill man mig? Blir byråchef, organisatör och administratör för statlig försöksverksamhet ägnad att lösa de problem som kommer att uppstå när nya lagen om kreatursavel träder ikraft.

Dock varför lagen kommit till, vilka problem den ska reglera, får vi aldrig veta. Man får nästan det intrycket att Statens boskapsinspektion, statsverket i fråga, utan något särskilt motiv upprättats för sin egen skull. Senare i romanen är det tal om åtgärder med hänsyn till folkhälsan och det verkar som om grisarna dödas därför att de är smittbärare. Att detta är ett svepskäl som hittas på i ett försök att rättfärdiga SBI:s verksamhet utan en förankring i de verkliga förhållandena är uppenbar när man vet att en av de föreslagna lösningarna på problemet med omhändertagandet av de dödade grisarna är precis att sälja dem för köttproduktion.

Medan problemens djupare art förblir dold, finns det ingen som helst otydlighet om förändringsförsökens beskaffenhet. Genom Lennarts noggranna dagboksanteckningar får läsaren en detaljerad bild av hur grisarna utrotas. Granskar man närmare romanens viktigaste handlingsmoment, upptäcker man tre basegenskaper: handlingens totala karaktär, dehumaniseringsprincipen och medel-målomkastningen.

Med handlingens totala karaktär avses verksamhetens förgrening i samhället. *Grisjakten* är inte en sadistisk individs perversa excesser utan en väl organiserad utrotningskampanj där flera instanser inblandas. För det första är politikerna med i spelet. Det är ju de som stiftat den nya lag som gett upphov till SBI:s existens och Lennart och hans kolleger verkställer egentligen endast denna förordning. Förutom politikerna är också militärerna involverade, såväl genom ett aktivt deltagande i själva utplåningen som genom att utnyttja projektet för uttestande av redskap. Likaså är de forskare som är knutna till SBI för sina forskningsprojekts skull angelägna om att grisutrotningen går som smort. Även näringslivet intresserar sig för SBI:s aktiviteter. En läkemedelsfirma vill köpa hypofyser och binjurar av de slaktade grisarna, ett tyskt företag vill sälja sin automatiska och flyttbara svinslaktanläggning och det är ett engelskt bolag som levererar intensivfrysarna som används för att likvidera grisarna. Slutligen medverkar också enskilda, mest bönder som p.g.a. ekonomisk fördel eller av ren lydnad kollaborerar med SBI. Genom att förknippa så många grupper med SBI:s verksamhet har Jersild inte enbart siktat på den byråkratiska apparaten utan pekat på hela samhällets inblandning och sålunda på var och ens ansvar.

Handlingens andra viktiga karakteristik är dehumaniseringsprincipen. Vad denna princip, vars betydelse inte tillräckligt kan framhävas, går ut på förklaras av Gård, departementschef och kollega till Lennart, i ett PM om olika organisationsformers effektivitet:

I varje organisationsstruktur kan man urskilja fyra av varandra beroende grundvariabler, nämligen :

- 1 - *Prioritering* (...)
- 2 - *Interkommunikation* (...)
- 3 - *Stabilitet* (...)
- 4 - *Dehumanisering*, den psykologiska process som möjliggör överförandet av emotionellt laddade faktorer till neutrala symboler (...)

Med utgångspunkt från de fyra grundvariablerna, blir det möjligt att (...) beräkna *Effektiviteten* (...).²¹

²¹ *Grisjakten*, s. 124-125.

Exempel på denna teknik "att *inte* sätta kött på benen"²² finns hela romanen igenom. Redan benämningen på SBI:s aktiviteter som lösning på "de problem som uppstår när den nya lagen träder ikraft" och ej som utplåning av levande varelser är ett utmärkt exempel. Denna process går så långt att den meningslösa grymheten till och med kan bli en fest: "Har blivit utnämnd till "hederscharkuterist"! (...) En verklig familjefest, som en födelsedag".²³ Det ligger i öppen dag att harmoniidealet underbygger dehumaniseringen. Precis genom att förvandla levande varelser till objektiva siffror, som försvinner i kyliga matematiska operationer neutraliseras även de samvetsproblem och konflikter som dödandet ger upphov till.

Slutligen kännetecknas handlingen av mållöshet, eller snarare av medel-målomkastning. Som bl.a. Boehm har analyserat, förvrängs förhållandet mellan medlet och målet på följande sätt: "Der Zweck ist ein Vorwand; doch unentbehrlich. Das Mittel ist nicht blosses Mittel, sondern bei ihm liegt das Interesse (...)." ²⁴ Att detta konstaterande gäller *Grisjakten* styrks redan av SBI:s omotiverade verksamhet, vars existens man försöker berättiga med argument om folkhälsan efter att maskineriet satts i gång²⁵. Men även i själva verksamheten finns en disproportion mellan medlen och målet. Fastän de dödade grisarnas fläsk ska brännas, används intensivfrysare som avlivningsmetod. Medan det är ändamålsenligast att rensa Gotlands södra distrikt först och sedan arbeta sig upp mot mitten, kör man kors och tvärs över ön för att bevisa slaktanläggningens rörlighet. Denna diskrepans sammanfattas i händelserna på ett litet torp i Snäckarve där en SBI-tjänsteman kommer med organisationens största elslaktvaggan

²² *Grisjakten*, s. 125.

²³ *Grisjakten*, s. 80.

²⁴ Rudolf Boehm (1974), s. 100.

²⁵ Ovan har redan antytts att sanningshalten i detta argument är obefintlig. Detta bekräftas ytterligare en gång i slutet av romanen (s. 142-143) då man "plötsligt anser (...) sig (...) kunna överträda karantänföreskrifterna" när Hans Majestät Konungens Jaktklubb vill organisera en jakt på Gotland och man därför vill inplantera några nya svin ...

för att "utföra förrättning" hos en kvinna som äger allt i allo en gris. Hur viktiga medlen är, visar också följande citat:

Branschfolket vill vänta till januari. Inte bra. Kan betyda utrustningen får stå oanvänd 1-2 mån. Lösningen möjligen samnordisk aktion på Bornholm.²⁶

Antingen det finns skäl för en aktion på Bornholm eller ej, en sak är säker: utrustningen får ej stå oanvänd.²⁷

Ovan visades sambandet mellan dehumaniseringsprincipen och harmoniidealet. Detta ideal kastar också ett förklarande ljus på medel-målomkastningen. I sin studie av Pascal²⁸ hittar Boehm principen bakom medel-målomkastningen i *le divertissement*.

Die Jagd scheint ein Mittel zum Zweck, den Hasen zu erlegen. Der Hase erweist sich als Vorwand, wenngleich als unentbehrlicher Vorwand. Die Jagd ist kein blosses Mittel; bei ihr selbst liegt das Interesse. Sie lenkt ab.²⁹

Precis häri ligger sambandet med roidealet. En aktivitet som kännetecknas av medel-målomkastningen är en *oengagerad*³⁰ aktivitet. De problem och

²⁶ *Grisjakten*, s. 132.

²⁷ En sista indikation på medel-målomkastningen hittas i SBI:s egendynamik och tillväxtsträvan (jfr. *Grisjakten* s. 19, 78 - 79, 105 och 128). För en utförlig analys av systemets egendynamik se Boehm (1974), s. 142 - 151.

²⁸ Boehm (1974), s. 93 - 107.

²⁹ Boehm (1974), s. 100 - 101. Detta exempel ger romanens titel *Grisjakten* (min kurs.) en djupare innebörd. Själva titeln anger redan medel-målomkastningens princip och den därmed sammanhängande vägran att ta ställning och att vara engagerad.

³⁰ Med oengagerad avses det svårt översättbara ordet "vrijblijvend": "(man) kan urskilja två sorters frihet. Den första sorten frihet, som snarare bör kallas för *vrijblijvendheid*, består i att man inte själv måste uppfylla dessa livsnödvändiga villkor, utan att något eller någon annan gör detta i stället. Han som kan realisera denna sorts frihet, bär följaktligen inget direkt ansvar för sin existens. (...)

konflikter som uppstår genom att välja bestämda mål, genom att definiera, grunda och försvara vissa målsättningar undviks genom att förskjuta uppmärksamheten på själva medlen, för att så kunna leva ett konfliktlöst liv i ändlös, mållös sysselsättning. De konflikter dödandet av grisarna kan förorsaka, neutraliseras - i den mån dehumaniseringsprincipen inte redan gjort det - genom att fokusera medlen (utrotar vi grisarna med bakteriologisk krigsföring, eller använder vi radioaktivt material, eller gas?) och själva organiserandet - man "hinner inte fundera på dumheter"³¹.

3. Slutverkligheten

Vad resulterar nu förändringsförsöken i? Hur skall *Grisjaktens* slut - de sista 12-13 sidorna i pocketutgåvan, när Lennart gått vilse och bryter samman - tolkas? En del kritiker har visat på den fullständiga omvändningen som äger rum i romanens slut och hur detta öppnar perspektiv till mera mänsklighet³². För Leif Zern mynnar romanen ut i en mystisk försoning mellan Lennart och griskultingen, vilket "smakar litteratur, alltför mycket av det gamla vanliga metafysiska reningsbadet med skuld och försoning i lagom proportioner"³³. Rut Nordwall-Ehrlow bedömer slutet likadant som en försoning men ser det ej som en oförsvarbar brytning utan som konsekvent fogat till framställningen i övrigt, varvid hon hänvisar till Lennarts splittrade personlighet. Sådana analyser förbiser likväl en rad

"Vrijblijvendheid" realiseras endast genom att undfly engagemang och ansvar. Den svåra friheten består i att angå engagemang och ansvar, (...)", Quintelier (1987), s. 188.

³¹*Grisjakten*, s. 103.

³²Se bl.a. Zern (1968), s. 484, Jonsson (1978), s. 48, Nordwall-Ehrlow (1983), s. 113f, Anshelm (1990), s. 84.

Jersild själv har pekat på denna omvändning: "Jag måste låta Siljeberg få en chans att bli människa; han är för mycket av mig för att jag skulle låta honom löpa" (Jersild (1981), s. 101). Föreliggande analys ignorerar denna kommentar och koncentrerar sig i stället på själva texten - vilket leder till helt andra slutsatser.

³³Zern (1968), s. 484.

viktiga konstateranden.

Även om den kontext Lennart befinner sig i drastiskt ändras och han i stället för att vara jägare blir jagad, i stället för att vara mördare blir vårdare, förblir han i grund och botten samma person som i utgångsverkligheten. Alltjämt är Lennart en ytterst noggrann och plikttrogen man, med bibehållen respekt inför lagar och bestämmelser³⁴. Men i stället för att ägna sin noggrannhet, plikttrogenhet och nitiskhet åt utrotning av grisar, uppfyller han nu lika skrupulöst sin nya uppgift: att hålla en svårt skadad griskulting vid liv. När kulturen slutligen dör, blir han en petig begravningsman som hederligt, (återigen) enligt reglerna jordfäster djuret. Och när en gång kulturen är jordfast, är den enda säkerhet Lennart har kvar en omsorgsfull väderspaning (jfr. den noggranna registreringen av antalet slaktade grisar förr).

Det ska starkt betonas att Lennart aldrig ifrågasätter sig själv eller SBI:s verksamhet; aldrig funderar han över vad han egentligen hållit på med. I stället för att ta en konfrontation med sig själv, flyr han, ställd inför den *konkret* närvarande grisen - parallellen med romanens början, vårdandet av grannens katt, är påtaglig - precis som förr utan att någonsin begrunda saker och ting i sin (nydefinierade) uppgift. Den kris som Lennart hamnar i, leder inte till att han ångrar sig eller ens börjar grubbla. I stället letar han efter nya rogivande tryggheter, som han hittar i grisens vårdande, begraving och slutligen väderspaningen³⁵.

Går man djupare in på romanens slut, blir det omöjligt att utan vidare

³⁴Ett lysande exempel på konstansen i Lennarts personskildring (jfr. även formuleringen !) ges s. 146:

”Genom egenmäktigt förfarande tillägnat mig:

Ett halvt paket knäckebröd (Wasa Ruti)

En pilsner (Hansa IIb)

En chockladkaka (Kalmar)

Skulle vilja tillägga: ersättes av statsverket. (Vore att lova för mycket, lagt en femma i skafferiet.)”

³⁵Observera att Lennart i början av sitt strövtåg är osäker över datumet (fortfarande 25.11?, 26.11?) men att denna osäkerhet försvinner när han hittat kulturen - och en ny uppgift att förlora sig i. ”Hinner inte fundera på dumheter” ...

påstå att Lennart kommit till insikt och "moraliskt och mänskligt har (...) återvunnit (...) [hälsan]"³⁶. Snarare måste slutet ses som en absurd bekräftelse på vad som föregått, en bekräftelse på händelsernas absurditet. Slutet är ingen brytning med romanen i övrigt utan dess extrema konsekvens. Lennarts mållösa vandring, hans meningslösa försök att rädda kultingen, och - när inga andra tryggheter återstår - hans helt irrelevanta väderspaning speglar mållösheten och meningslösheten som skildras hela romanen igenom. Lennarts kollaps in i vansinnet kan ej genom en dialektisk omvändning ses som ett tillfrisknande utan bekräftar blott *Grisjakten*s vansinne.

Ståndpunkten till verklighetsbilden

Utan tvekan måste ståndpunkten som intas i *Grisjakten* gentemot den i romanen beskrivna verkligheten definieras som avvisande. Jersild uttrycker aldrig explicit sitt starka ogillande och inte heller finns det en person som fungerar som författarens språkrör utan verklighetsbilden undergrävs (framför allt) genom en flitig användning av ironi³⁷. Denna dekonstruering av verklighetsbilden sker mest genom en ironisk skildring av huvudpersonen, såsom ovan sett precis verklighetsbildens viktigaste exponent. Ironin manifesterar sig på två plan, det formella (ordval) samt det faktiska (handlingen).

Ironin i Lennarts ordval ligger i användningen av ett mycket abstrakt, likgiltigt och känslolöst språk vid formuleringen av mycket konkreta och emotionella budskap. Att dehumaniseringen, "överförandet av emotionellt

³⁶Jonsson (1978), s. 48.

³⁷Med ironi avses "a device for excluding as well as for including, and those who are included, those who happen to have the necessary information to grasp the irony, cannot but derive at least part of their pleasure from a sense that others are excluded. In the irony with which we are concerned, the speaker is himself the butt of the ironic point. The author and the reader are secretly in collusion, behind the speaker's back, agreeing upon the standard by which he is found wanting" (Booth (1983), s. 304).

laddade faktorer till neutrala symboler”, är ett skolexempel är evident. Men även Lennarts privata språkbruk kännetecknas av känslolattig abstrakthet:

Naturligtvis stort bråk med Johan innan vi for hem på e.m. Malin skvallrade att Johan gömt ”dögubbe” i elgitarrfodralet. Beordrade visitation av Johans bagage och fann människokranium!³⁸

och:

Några ynglingar förra året polisanmälda p.g.a. fotbollssparkning med igelkott. (...) Johan ansåg detta ”festligt” (!). Kunde inte hålla mig, gav grabben rejäl utskällning. Visserligen dumt reta upp sig, men att propagera för denna avskyvärda sport!³⁹

I det sista exemplet utsätts Lennart för ett dubbelt angrepp. Man rynkar ögonbrynen när man hör precis Lennart klandra någon annan för brutal behandling av djur. Dessutom diskrediteras han genom sin egen kommentar på Johans ordval (”festligt(!)”). Lennart använder ju precis samma ord för att rapportera sina/SBIs grymheter⁴⁰. Ett liknande exempel, som tillika refererar till medel-målomkastningen återfinns s. 54 i argumentationen om olika slaktmetoder: ”Nervgas otroligt snabbverkande och humant enl. B.-A.” - eller bekymret om att på ett mänskligt sätt begå omänskligheter.⁴¹

³⁸ *Grisjakten*, s. 99.

³⁹ *Grisjakten*, s. 38.

⁴⁰ Jfr. *Grisjakten*, s.50 ”Nedslaktningen glädjande stor”, s. 120 ”Dags fira att vi just passerat 25 000-strecket”.

⁴¹ Jfr. *Grisjakten*, s. 32: ”Rosén och B-A demonstrerade vårt första, provisoriska, rullande slakteri. (Landgången upp inte bra, djuren kan halka ock skada sig. Skall tala med Kling om hiss liknande den bakpå invalidbussar.)” Exemplet visar att Lennart faktiskt kommer med moraliska invändningar vid utförandet av sin tjänst. Men genom den ensidiga inriktningen på medlen varvid målet aldrig ifrågasätts blir dessa reservationer till makabra kommentarer på den pågående omänskligheten - observera att Lennarts (och överhuvudtaget systemets) rationalitet antastas på ett liknande sätt.

Uppenbarligen är dehumaniseringsprincipen inte endast ett retoriskt ingrepp utan den döljer också en faktisk realitet. Denna handlingarnas ironi (som ej begränsas till att så "mänskligt" som möjligt begå omänskligheter⁴²) når sin kulmen i romanens slutdel när jägaren blir villebrådet. Med samma instrument (ytterligare en parallell med romanen i övrigt!) som han hittills angripit Lennart med, gör Jersild i sista delen definitivt upp med Lennart.

Slutsats: den totala uppfattningen. En sammanfattande diskussion

I analysens slutfas jämförs resultaten av undersökningen av resp. verklighetsbild och ståndpunkten till denna, för att på så sätt kunna blottlägga romanens uppfattning, dess väsentliga budskap - eller mera korrekt det budskap som analysen kommer fram till.

Analysen av verklighetsbilden - både av utgångs- och slutverkligheten som trots de påfallande yttre skillnaderna delar samma väsentliga egenskaper - har blottlagt harmoniidealets centrala och ödesdigra roll i personskildringen, normsystemet och handlingen. Genom att en starkt (ironiskt) avvisande ståndpunkt intas gentemot denna verklighetsbild, formuleras i romanen en radikal kritik mot en livsattityd och ett samhälle som för rons skull flyr i *oengagerat*, menings- och mållöst handlande. Det pekas i stället på nödvändigheten av ett kritiskt ställnings- och ansvarstagande, varvid frågan "Vad håller ni på med egentligen?"⁴³ under inga som helst omständigheter får bli obesvarad.

För en dylik läsning blir *Grisjakten* mer än en byråkratsatir. Genom den breda förankringen av grisjakten i samhället (jfr. ovan) riktas kritiken inte endast mot en individ eller ett byråkratiskt system utan hela samhällets och var och ens ansvar ifrågasätts. Kritiken blir (omedvetet?) också radikalare än vad t.ex. Anshelm anser. I *Förnuftets brytpunkt* ser

⁴²Jfr. till exempel s. 63 där Lennart bryter en lans för ansvarskänslan och samtidigt vägrar ta ansvar själv och överlämnar problemet till andra.

⁴³*Grisjakten*, s. 134.

Anshelm - som betraktar Jersilds författarskap som en enhet - även i *Grisjakten* en habermasiansk samhällsanalys, dvs. han anser att romanen inte kritiserar systemet som sådant⁴⁴ utan att den pekar på nödvändigheten av en justifiering av den kognitivt-instrumentella rationaliteten genom det praktiskt-moraliska förnuftet. Poängteringen på detta moraliska förnuft finner Anshelm i romanens slut där Lennart "återfår (...) sin förmåga att känna medlidande".⁴⁵ I Anshelms tolkning av romanens slutscen, i vilket Lennart applicerar "Knickerbockern" (en apparat som egentligen är till för lokalisering av fientliga soldater och som även prövas av SBI-personal) på krucifixet vid frälsarens hjärta, får tekniken "då den placeras i en annan miljö och i ett annat sammanhang en omvänd roll".⁴⁶ "Ett djärvt, men inte orimligt, sätt att försöka förstå detta slut, är att ur det utläsa en sens moral som säger att tekniken, trots sin destruktiva potential, kan användas på ett livsbejakande vis".⁴⁷ Lennarts sammanbrott ses som en seger för moralen: "Systemvärldens kognitivt-instrumentella rationalitet förmår inte att helt och hållet tränga undan det moraliskt-praktiska förnuftet i livsvärlden".⁴⁸

Det är svårt att inse hur Lennarts kollaps in i vansinnet ska betraktas som ett uttryck för ett moraliskt-praktiskt *förnuft* och hur ett dylikt meningslöst beteende ska ge romanen en optimistisk vändning. Lika svårt är det att inse hur (användningen för användningens skull av) en teknik med destruktiv potential plötsligt skulle bli livsbejakande när den placeras i en annan miljö och ett annat sammanhang.⁴⁹

Anshelm kommer fram till dessa slutsatser i sitt försök att tillämpa

⁴⁴Anshelm (1990), s. 177.

⁴⁵Anshelm (1990), s. 84.

⁴⁶Anshelm (1990), s. 84.

⁴⁷Anshelm (1990), s. 84.

⁴⁸Anshelm (1990), s. 217.

⁴⁹Det fruktlösa bruket av Knickerbockern visar snarare att tekniken ej kan losskopplas från sitt mål - och att det följaktligen inte räcker med en bättre eller mera moralisk användning. Att Knickerbockern i en annan kontext inte blir livsbejakande utan menings- och värdelös anges också i scenen där Lennart försöker använda Knickerbockern för att raka sig (*Grisjakten*, s. 149)...

Habermas idégoods på *Grisjakten*. Samhällskritiken i romanen går dock längre än att blottlägga nödvändigheten av mer moral. Systemet ifrågasätts faktiskt som sådant och utsätts för en *fundamental* kritik. Denna kritikens vassa udd kan avslutningsvis - kanske djärvt men inte orimligt - omskrivas med följande citat:

Aber die Technologie wie die ihr zugrundeliegende Wissenschaft ist, wie ich meine, wenigstens zu bedenken gegeben haben, nicht "zweckrational", sondern allenfalls "mittelrational" (wie dies allerdings auch in vielen Formulierungen Habermas', Marcuses und ihrer Vorgänger, ja selbst Webers angedeutet ist). Damit löst sich Habermas' "Schwierigkeit": *eine wissenschaftlich-technologisch-kapitalistische Zivilisation verfällt unweigerlich einer sinn- und ziellosen Entwicklung.*⁵⁰

⁵⁰Boehm (1980), s. 80 (min kurs.).

Litteratuur

- Anshelm, Jonas, *Förnuftets brytpunkt. Om teknikkritiken i P C Jersilds författarskap*, Stockholm, 1990.
- Boehm, Rudolf, *Aan het einde van een tijdperk. Filosofisch-economische aantekeningen*, Weesp/Berchem, 1984.
- Kritiek der grondslagen van onze tijd*, Baarn, 1977.
- Kritik der Grundlagen des Zeitalters*, 's-Gravenhage, 1974.
- "Gibt es eine Dialektik des Fortschritts ?" i *Tijdschrift voor Studie van de Verlichting*, 1980-81, nr 1-3, s. 73 - 82.
- Booth, Wayne C., *The Rhetoric of Fiction*, Chicago & London, 1983.
- Jersild, Per Christian, *Grisjakten*, Stockholm, Delfinserien, 1973.
- Professionella bekännelser*, Lund, 1981.
- Jonsson, Inge, *Maktens verktyg. Byråkrater och politiker i nutida svensk samhällsskildring*, Stockholm, 1978.
- Lundqvist, Åke, *Från sextital till åttital. Färdvägar i svensk prosa*, Stockholm, 1981.
- Nordwall-Ehrlow, Rut, *Människan som djur. En studie i P C Jersilds författarskap*, Stockholm, 1983.
- Quintelier, Guy, "Links en objectiviteit. Een repliek op Rietdijks ant woord" i *Restant XI*, 1983, nr 1, s. 275 - 286.
- Mens en konflikt. Studiemateriaal voor de cursus: "Bijzondere vraagstukken uit de algemene wijsbegeerte"*, Akademiejear 1987 - 1988.
- "De conflictualiteit van het menselijk bestaan - een algemene inleiding" i *Conflict Geweld. Deel 1: Menselijke conflicten, Kritiek 18*, Gent, 1989, s. 5 - 33.
- Vanheste, Bert, *Literatuursociologie: Theorie en methode*, Assen, 1981.
- Zern, Leif, "Kommentarer: Om grisjakt och annat" i *BLM*, 1968, Årg. 37, nr 7, s. 483 - 485.